

Taal- en communicatieonderwijs in beweging¹

Carel Jansen

IN 54 (2): 137–146

DOI: 10.5117/IN2016.2.JANS

1 Het schoolvak Nederlands: dringend toe aan verandering

Op 22 januari 2016 werd in Nederland het manifest *Nederlands op school* gelanceerd.² Volgens dat manifest, aangeboden vanuit de gezamenlijke universitaire faculteiten Geesteswetenschappen, vinden veel leerlingen Nederlands een saai vak, is het programma niet uitdagend genoeg, is het centraal eindexamen te weinig gericht op redeneren en denken, en speelt schrijfvaardigheid daarin ten onrechte geen enkele rol. Ook gaat het didactische materiaal volgens de auteurs³ vaak niet voldoende de diepte in.

Dat ze dat goed zien, wil ik hieronder kort illustreren met een voorbeeld uit *Nieuw Nederlands*, een veelgebruikte methode voor het voortgezet onderwijs – en zeker niet de slechtste. Raadpleging van enkele delen *Nieuw Nederlands* (uitgegeven door Noordhoff, een van de grootste educatieve uitgeverij in Nederland) leert al snel dat er, zeker bij de taalvaardigheids-onderwerpen, voortdurend stof wordt herhaald die ik hier maar even aanduid als ‘*gesunkenes Kulturgut* uit het hoger onderwijs’. Zo komen we steeds weer bouwplannen tegen, argumentatiestructuren, structuuraanduiders, voorkeursplaatsen, enzovoort. Naar ik vrees is dat *Kulturgut* lang niet altijd op een goede manier geland.

Zo worden in het *Nieuw Nederlands*-deel voor de klassen 5/6 vwo de *vaste structuren* als volgt ingeleid: ‘Er zijn zeven vaste tekststructuren. Welke structuur de auteur gebruikt, is afhankelijk van zijn onderwerp en schrijfdool’ (p. 12). Daar moeten de leerlingen het mee doen. Een vergelijkbare, weinig motiverende bespreking van de vaste structuren zijn de leerlingen ook al tegengekomen in het *Nieuw Nederlands*-deel voor 3 vwo, in het deel voor 4 vwo, en nu dus ook weer in het deel voor 5/6 vwo. Buiten beeld blijft dat vaste structuren bouwplannen zijn met een beperkt aantal

vaste kernvragen die in een vaste logische volgorde aansluiten bij een bepaald type centraal thema.⁴ Ongezegd blijft ook hoe de leerlingen zelf profijt kunnen hebben van vaste structuren als ze een tekst gaan schrijven of een presentatie moeten voorbereiden, of als ze een tekst kritisch willen lezen en daarbij willen signaleren of er wellicht ten onrechte voorbij wordt gegaan aan een belangrijke vraag.

Maar erger nog misschien is dat er van de vaste structuren zélf een raar beeld wordt geschetst. Zo is een van de zogenaamd vaste structuren die de leerlingen worden voorgeschoteld de ‘Aspectenstructuur’. Die bestaat volgens *Nieuw Nederlands* uit een niet gespecificeerd ‘Onderwerp’ met daaronder drie bullets. Bij de eerste bullet staat ‘Inleiding: het onderwerp’. Bij de tweede bullet staat ‘Middenstuk: diverse aspecten van het onderwerp’ en bij de laatste bullet staat ‘Slot: samenvatting’. Ik schreef met opzet: het gaat in *Nieuw Nederlands* om zogenaamd vaste structuren. Want van de wezenlijke kenmerken van vaste structuren zoals die ooit in het Nederlandse hoger onderwijs zijn geïntroduceerd, is hier weinig terug te vinden. Er is geen sprake meer van een set van specifieke vragen die aansluiten bij een bepaald type centraal thema en die in een min of meer dwingende volgorde aan de orde komen. Als het centraal thema bijvoorbeeld een probleem is, volgen daarop in de *probleemstructuur* de vaste vragen ‘Wat is het probleem?’, ‘Wat zijn de gevolgen?’, ‘Wat zijn de oorzaken?’ en ‘Wat is ertegen te doen?’ En als het centraal thema een maatregel is – of een voorstel daarvoor – dan past daarbij de *maatregelstructuur*, met als vaste vragen achtereenvolgens ‘Wat houdt de maatregel in?’, ‘Waarom is het nodig de maatregel uit te voeren?’, ‘Hoe wordt de maatregel uitgevoerd?’ en ‘Wat zijn de effecten van de maatregel?’

Wat er in *Nieuw Nederlands* van de vaste structuren terug te vinden is, is nog slechts een slap aftreksel van het oorspronkelijke concept. Er valt nauwelijks meer iets te herkennen van wat een echt handig instrument kan zijn, zowel voor beginnende schrijvers en sprekers als voor beginnende kritische lezers en luisteraars.

2 Bewust geletterd

Er zijn veel meer voorbeelden te geven die het pleidooi voor een forse koerswijziging voor het schoolvak Nederlands in het manifest ondersteunen. Er moet echt een eind komen aan het – volgens velen niet ontorechte – imago van dat vak als saai, steeds weer hetzelfde, *teaching to the test*, en

mede daardoor gericht op trucjes en ezelsbruggetjes in plaats van echte kennis en inzicht.

'Bewust geletterd' is het motto van het manifest. Einddoelen van het voortgezet onderwijs in het schoolvak Nederlands zouden moeten worden: bewuste literaire competentie, maar ook bewuste taalvaardigheid. *Bewust* is het woord dat hier de volle aandacht verdient. De vaardigheden die worden verworven, moeten volgens de schrijvers van het manifest steunen op inzicht in taal, literatuur en communicatie. Daar schaar me ik graag achter, net zoals gelukkig veel docenten in het voortgezet onderwijs,⁵ universitaire neerlandici, en ook commentatoren in de media. Aleid Truijens (in de Volkskrant) en Rik Smits (in de NRC), om een paar gezaghebbende publicisten te noemen, gaven in de week na het verschijnen van het manifest nadrukkelijk blijk van hun steun.

De voorgestelde koerswijziging gaat naar ik verwacht ook helpen om de flinke taalvaardigheidskloof te verkleinen tussen het voortgezet en het hoger onderwijs in Nederland. Dat die kloof er is, moge bijvoorbeeld blijken uit een recent themanummer van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* over academische geletterdheid.⁶ Daarin wordt onder meer gerapporteerd over taalvaardigheidstoetsen voor eerstejaarsstudenten, die niet voor niets meer en meer gebruikelijk zijn geworden. *Helaas* zeg ik er meteen bij. Na alle jaren van spelling- en grammaticaonderwijs op de basisschool en daarna, zouden we toch mogen hopen dat eerstejaarsstudenten het aantal spellen taalfouten dat ze maken, tot een acceptabel minimum weten te beperken, zonder dat daar nog allerlei vormen van *remedial teaching* aan te pas hoeven te komen. Maar dat is op dit moment te veel gevraagd, vrees ik; het zou goed zijn als ook dat anders wordt.

Met de bepleite veranderingen in het schoolvak Nederlands zijn we er nog niet. Ook aan de andere kant van de kloof, in het hoger onderwijs, valt het een en ander te doen. Zo schrijft de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren in een adviesrapport voor de verantwoordelijke Nederlandse en Vlaamse ministers,⁷ dat het taalvaardigheidsonderwijs in het hoger onderwijs moet worden voortgezet. Van hoogopgeleiden wordt immers een hoger niveau van taalvaardigheid verwacht dan wat ze in het secundair onderwijs hebben bereikt, aldus de Raad. Gesteld wordt dan ook dat er behalve aandacht voor het beginniveau óók aandacht moet komen voor het eindniveau van de studenten in het hoger onderwijs.

3 Wie de retorica niet bestudeert

Met de adviezen van de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren ben ik het van harte eens. Maar daarnaast wil ik – in lijn met het manifest over het schoolvak Nederlands – bepleiten dat ook in het onderwijs aan universiteiten en hogescholen *Bewuste taalvaardigheid* centraal komt te staan. Ook in het tertiaire onderwijs moeten de vaardigheden die worden verworven explicieter dan nu vaak het geval is in verband worden gebracht met inzicht in taal en communicatie, en wat mij betreft ook met parate kennis van concepten waarmee belangrijke aspecten van taaluitingen kunnen worden benoemd. Wat we daarbij moeten proberen te voorkomen, is dat de studenten denken dat het taal- en communicatieonderwijs dat ze krijgen aangeboden alleen maar nog meer van hetzelfde is. Al te gauw menen ze dat ze in het voortgezet onderwijs, waar ze net hun diploma hebben gehaald, allang bewezen hebben dat ze kunnen wat docenten in het hoger onderwijs hen nog eens opnieuw bij willen brengen.

Om een hoger taalvaardigheidsniveau te bereiken, dat is gebaseerd op inzicht en op kennis die herkenbaar verschilt van wat er in het voortgezet onderwijs wordt aangeleerd, doen docenten in het hoger onderwijs er naar mijn overtuiging goed aan om nadrukkelijker dan tot nu toe, aan te sluiten bij de klassieke retorica. Om te beginnen, maar wat mij betreft zeker niet alleen, kan dat gebeuren bij de behandeling van de communicatievorm waar het in de klassieke retorica allemaal om draaide: de redevoering, ofwel zoals we dat nu noemen, de mondelinge presentatie.

Dat ik pleit voor een prominente rol van de klassieke retorica in het hogere vaardighedenonderwijs is niet alleen omdat ik denk dat we studenten daarmee verder kunnen brengen in hun eigen productieve vaardigheden. Ik kom daar nog op terug. Ik pleit hier ook voor een prominente rol van de klassieke retorica in het hogere vaardighedenonderwijs omdat we daarmee studenten helpen te doorzien wat er kan gebeuren als professionele sprekers of schrijvers hun publiek proberen tot een bepaald standpunt te brengen. De Amsterdamse filosoof en taalbeheerser Jean Wagemans haalde in zijn laatste Volkskrant-column⁸ in dit verband een fraai citaat aan van een niet nader bekende Griek. Die kerfde ruim tweeduizend jaar geleden in een muur: 'Wie de retorica niet bestudeert, wordt er het slachtoffer van.' En zo is het ook.

Heldere illustraties zijn te vinden in het nieuwe boek *Beïnvloeden met emoties: Pathos en retorica*, onder redactie van Jaap de Jong, Christoph Pieper en Adriaan Rademaker. In dat boek worden onder meer succesvolle toespraken onder de loep genomen van hedendaagse politici als Obama,

Timmermans en Wilders, en wordt gedemonstreerd hoe in deze toespraken de regels en adviezen uit de klassieke retorica te herkennen zijn. Een voorbeeld dat mijzelf altijd treft, is de indrukwekkende toespraak die Obama hield aan het begin van zijn eerste campagne, toen ‘Yes we can’ nog geen gemeengoed was.⁹ Opvallend is hier onder meer hoe Obama het stijlmiddel inzet van de herhaling (in het Latijn: *repetitio*), hoe hij gebruik maakt van een verhaal vol met beeldende elementen (*enargeia* of *ekphrasis* zoals dat in het Grieks heette), in dit geval over de hoogbejaarde mevrouw Ann Nixon Cooper, en vooral hoe krachtig de werking van deze klassiek-retorische middelen nog altijd is.

Niet alleen toespraken van sprekers die ons sympathiek zijn, zijn de moeite waard om onder de loep te nemen. De Nijmeegse classica Bé Breij, gespecialiseerd in de retorica, laat dat in *Beïnvloeden met emoties* zien als ze de beruchte Sportpalast-rede van nazi-propagandaminister Goebbels analyseert. In die toespraak, die vooral bekend is geworden vanwege de retorische vraag ‘Wollt ihr den totalen Krieg?’, noemt Goebbels het ‘internationale Judentum’ een ‘Weltpest’ en zegt hij dat de voortzetting ‘des gigantischen Kampfes gegen diese Weltpest [...] nur mit Sieg enden [kann und darf]’. In de letterlijke weergave op het internet van deze rede staat daar dan nog bij *Laute Zwischenrufe ertönen: ‘Deutsche Männer, ans Gewehr, deutsche Frauen an die Arbeit!’*.¹⁰ Zoals Bé Breij schrijft, stuit het ons zeer tegen de borst om iemand als Goebbels met zijn verwerpelijke ideologie als redenaar te prijzen. Maar tegelijk zegt ze met recht dat het afgrijpselijke ethos van Goebbels niet wegneemt dat hij als spreker in zijn tijd en context uiterst effectief was, en dat zijn Sportpalast-rede een schoolvoorbeeld was van een geslaagde inzet van pathos.

Ook optredens van hedendaagse Nederlandse sprekers als Timmermans en Wilders zijn het waard om nader onder de loep genomen te worden. Zo analyseert de Leidse classicus Casper de Jonge de succesvolle toespraak die Timmermans op 21 juli 2014 hield voor de Veiligheidsraad toen de MH17 was neergestort. Timmermans pleitte er vier dagen na de aanslag met kracht voor dat de lichamen van de slachtoffers zo spoedig mogelijk naar huis gebracht zouden worden. De Jonge laat zien welke pathotechnieken Timmermans toepaste, onder meer toen hij zijn trouwing aanraakte om het leed te onderstrepen bij de partners van de slachtoffers.¹¹ Maar daarnaast wijst de Jonge op de parallellie van de toespraak van Timmermans met het pleidooi dat de Trojaanse koning Priamus volgens Homerus hield toen hij zijn Griekse tegenstrever Achilles smeekte om zelf het lijk te mogen begraven van Hector, de net gedode zoon van Priamus.

In een andere bijdrage laat de – ook weer Leidse – taalbeheerser Maar-

ten van Leeuwen zien welke klassiek-retorische stijlmiddelen Geert Wilders inzet om zijn publiek te raken. Hyperbolen en metaforen als een ‘megaprobleem’, een ‘rampkabinet’, en een ‘tsunami van asielzoekers’, herhalingsfiguren als ‘Wat een bende, wat een enorme bende, wat een aanfluiting, wat een wanvertoning, wat een blamage’ – Wilders hanteert ze vaak en met kennelijk succes. Helemaal een meester is Wilders, zo laat Van Leeuwen zien, in het gebruik van het al genoemde stijlmiddel van de *enargeia*. Wilders slaagt er vaak in een situatie zo te beschrijven dat het publiek die situatie bijna letterlijk voor ogen krijgt. En dat kan heel effectief zijn. Een voorbeeld uit Wilders’ inbreng in de Algemene Politieke Beschouwingen van september 2008, ook aangehaald door Van Leeuwen, is het volgende: ‘De 88-jarige mevrouw Willemse zat vier jaar lang in een aftands[e] barrel van een rolstoel. De wielen zaten scheef, een rammelend frame, een houten plaat als rugleuning. Zij kreeg er doorligwonden van.’ En Wilders gaat verder met: ‘Mijnheer Steller, hoogbejaard, wacht al meer dan twee jaar op de zorg die hij nodig heeft. Mevrouw Emons stierf vanwege de haast, niet in haar bed, maar in een koelcel in het mortuarium van het verpleegtehuis.’

Wat Wilders hier doet, ligt niet ver van de krachtige opening van de toespraak van Obama die we daarnet hebben gezien. Hoe scherper we studenten leren zien met welke retorische middelen ze worden verleid om met het – goed of misschien minder goed – bedoelde betoog van een – hun sympathieke of minder sympathieke – spreker of schrijver mee te gaan, hoe beter het is. Het zou me dan ook deugd doen als we studenten in het hoger onderwijs helpen te doorzien met wat voor middelen politici proberen om hen voor hun politieke overtuigingen te winnen – of wij die overtuigingen nou wel of niet vinden deugen. Om de Griekse verre voorloper van onze graffiti kunstenaars nog eens aan te halen: ‘Wie de retorica niet bestudeert, wordt er het slachtoffer van’.

4 Klassieke retorica als basis voor bewuste taalvaardigheid

Zoals gezegd is er nog een reden waarom ik hier wil pleiten voor een prominente rol van de klassieke retorica in het hogere vaardighedenonderwijs. Ik ben ervan overtuigd dat we daarmee studenten ook verder kunnen brengen in hun eigen productieve vaardigheden – in het uitvoeren van hun eigen spreek- en schrijftaken dus. In theorie zouden we dat kunnen doen door de studenten te laten werken met de oorspronkelijke klas-

sieke bronnen, in vertaling natuurlijk. De beste optie zou dan zijn de *Institutio Oratoria* ofwel de *Opleiding van de redenaar*, het zeer volledige en door Piet Gerbrandy schitterend vertaalde handboek van de Romein Quintilianus – de eerste door de overheid betaalde hoogleraar in de welsprekendheid. Er bestaat zo ver ik weet geen klassiek handboek waarin het systeem van de retorica zo inzichtelijk en ver uitgewerkt uiteen wordt gezet als in dat van Quintilianus. Maar dat voordeel heeft tegelijk een nadeel, om op het bekende aforisme van Johan Cruijff te variëren. De *Opleiding van de redenaar* is erg omvangrijk, de inhoud is erg gedetailleerd, de voorbeelden en illustraties staan vaak ver van deze tijd af, nieuw verworven kennis en inzichten zijn er vanzelfsprekend niet in terug te vinden, en de nadruk ligt op spreken en niet op schrijven, terwijl juist daar veel problemen liggen voor de hedendaagse studenten. Voor een voorstel om dit boek anno 2016 nog in ons onderwijs te gaan gebruiken zou dan ook begrijpelijkerwijs weinig steun te vinden zijn. Zo'n voorstel doe ik hier dan ook niet.

Ook ga ik niet mee met een suggestie van de Nijmeegse classicus Vincent Hunink uit 2001. Hij reageerde toen op het besluit van het bestuur van de letterenfaculteit waar hij werkte om studenten uit alle opleidingen een cursus in algemene communicatieve vaardigheden verplicht te stellen. Hunink stelde voor om voor die cursus geen modern leerboek voor te schrijven zoals het faculteitsbestuur dat wilde, maar de adviezen van Quintilianus centraal te stellen. Als de uitgever een beknopte versie van diens handboek uit zou brengen, zou dat volgens Hunink dat op zijn minst zorgen voor échte concurrentie met de moderne leerboeken op dit gebied. Daar geloof ik niet zo in. Maar ik denk wel dat het goed zou zijn om in de moderne leerboeken het gedachtegoed van de klassieken een veel prominenter plaats te geven.¹²

Logischerwijs zal dat met name zichtbaar kunnen worden bij de behandeling van de mondelinge presentatie. Maar ook bij de bespreking van argumentatiekwesties en van stilistische keuzes die schrijvers en sprekers kunnen maken, kan de retorica duidelijk in beeld komen. Het gebruik van de klassieke terminologie hoeft daarbij niet te worden geschuwd. Integendeel. Wat is ertegen om de taken van de spreker te benoemen als achtereenvolgens de *inventio* – en daar meteen de Nederlandse term stofvinding bij te geven, de *dispositio* ofwel de ordening, de *elocutio* ofwel de verwoording, de *memoria* ofwel het uit het hoofd leren, en de *actio* ofwel de daadwerkelijke presentatie? En waarom zouden we bij de adviezen voor de *inventio* de studenten niet expliciet wijzen op de klassieke driedeling van *logos*, de zakelijke kant van de inhoud, *ethos*, het beeld dat de spreker

van zichzelf neer wil zetten, en *pathos*, de emoties die bij het publiek opgeroepen kunnen worden? Waarom ook zouden bij de bespreking van klassieke redeneerschema's als de *modus ponens* en de *modus tollens* en de logisch niet geldige varianten daarvan, die oorspronkelijke termen niet gebruikt mogen worden?

In het kader van de *elocutio* (de stijlleer) kunnen in het tertiaire taal- en communicatieonderwijs bijvoorbeeld de mogelijkheden worden besproken die er voor sprekers en schrijvers liggen in beeldspraak en metaforen, in al dan niet schijnbare tegenstellingen, en in de *praeteritio*. Van het hedendaagse gebruik van deze geraffineerde retorische techniek (laten weten dat je iets niet wilt zeggen, maar het daarmee toch meteen gezegd hebben) geven De Jong en Van Velsen (2011) enkele fraaie voorbeelden. Zo citeren ze een uitspraak van Rutte uit 2006 waarin hij PvdA-ministers aanviel zonder daarvoor de verantwoordelijkheid te willen nemen:

In de afgelopen vijftien jaar is dat hele beroepsonderwijs veranderd. En er is het idee ingeslopen dat iedereen – ik zal niet zo flauw zijn te zeggen dat het de bewindslieden van de PvdA waren, want dat is te gemakkelijk – dat iedereen in Nederland eerst een paar jaar basisonderwijs moet krijgen en pas daarna een vak kan leren. Dat blijkt niet te werken.

Goed toepasbaar is ook nog altijd het stijlmiddel van de (al dan niet alliterende) herhaling, en dan in het bijzonder in drieslagen als Caesar's *veni, vidi, vici*, Lincoln's *Government of the people, by the people and for the people*, en Obama's *You're still betting on hope, you're still betting on change and I am still betting on you!* Een mooi voorbeeld is ook de drieslag van Casper de Jonge aan het eind van zijn al genoemde analyse van de toespraak van Frans Timmermans: *Homerus wist het al, Aristoteles legde het uit en minister Timmermans bracht de retorische theorie op virtueuze wijze in de praktijk*.

Expliciete aandacht kan er in het tertiaire onderwijs ook worden besteed aan het al genoemde stijlmiddel van de *enargeia*, bijvoorbeeld door te laten zien hoe met een levendige anekdote in het *exordium* (de inleiding) direct de aandacht van de luisteraar of lezer kan worden gevangen. *Attentum parare* is de term die in dat verband gebruikt kan worden. Ook is het goed om studenten te laten zien hoe effectief het kan zijn om in de *peroratio*, het slot van het betoog, nog eens terug te komen op een anekdote waarmee de presentatie of de tekst begonnen is. Een prachtig voorbeeld om de werking te illustreren van een goed vertelde anekdote en meteen ook van een goed gekozen metafoor, is het einde van het dank-

woord waarmee aartsbisschop Tutu enkele jaren geleden in de Groningse Martinikerk een eredoctoraat in ontvangst nam.¹³ Tutu vertelde daar het verhaal van een boer die kippen hield, en die tegen een buurman zijn beklag deed over een kuiken dat hij maar raar en lelijk vond. 'Je zit er helemaal naast', zei die buurman, 'dat is helemaal geen kip; dat is een adelaar'. De boer liet zich overtuigen, klom met de vogel naar de top van een berg en liet hem daar los met de woorden 'Fly eagle, fly'. Natuurlijk ging het Tutu in zijn peroratio niet om die boer en zijn kuiken, maar deed hij een indringend appel op zijn publiek: 'You are not a chicken man, you are an eagle!'

'Fly eagle, fly!', zo sprak Tutu zijn toehoorders aan, in de Martinikerk en via *YouTube* nu ook ver daarbuiten. Graag sluit ik me aan bij deze oproep aan ieder van ons om steeds zo hoog mogelijk te reiken, ook in het taal- en communicatieonderwijs dat we studenten de komende jaren aan willen bieden.

Noten

1. Deze tekst is een bewerking van een lezing gehouden op de Expertmeeting 2016 van het Netwerk Academische Communicatieve Vaardigheden (NACV), Leiden, 29 januari 2016.
2. Zie <https://vakdidactiekgw.nl/wp-content/uploads/2016/01/Manifest-Nederlands-op-School.pdf>.
3. Het manifest werd geschreven door twee zogenoemde *Meesterschapsteams Nederlands*, voor taalkunde/taalbeheersing bestaand uit Anneke Neijt, Peter-Arno Coppen, Kees de Glopper en Ton van Haaften, en voor letterkunde uit Theo Witte, Erwin Mantingh en Jan Oosterholt.
4. De vaste structuren werden in 1979 in het Nederlandse tertiaire onderwijs geïntroduceerd, in de eerste druk van Steehouder et al., *Leren communiceren*.
5. Zie Neijt et al. (2016), in een artikel gepubliceerd namens de twee Meesterschapsteams in *Levende Talen Magazine* (<http://www.lt-tijdschriften.nl/ojs/index.php/ltn/article/view/1546/1155>).
6. De Glopper, Van Kruijningen en Jansen (red.) (2016).
7. Nederlandse Taalunie (2015). Zie ook Herelixka en Verhulst (2014).
8. De titel van de column, verschenen in *De Volkskrant* van 11 september 2014, was 'Wij zijn allemaal slachtoffers van de retorica'.
9. De opening van deze toespraak, gehouden op 5 november 2008, is hier te vinden: <https://www.youtube.com/watch?v=OiskE1Jsr6A>.
10. Fragmenten van deze toespraak, gehouden op 18 februari 1943, zijn hier te vinden: <https://www.youtube.com/watch?v=pJUOu63KlpA>. Voor het volledige transcript van de tekst, zie hier: http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0200_goe&object=translation&st=&l=de.
11. Voor deze toespraak van Timmermans, zie hier: <https://www.youtube.com/watch?v=juW7fSmJm-k>.

12. In de te verschijnen zevende druk van *Leren communiceren*, waarvan de schrijver een van de auteurs is, is de daad bij het woord gevoegd door met name in het hoofdstuk over mondeling presenteren meer dan ooit het accent op de klassieke retorica te leggen.
13. Het slot van deze toespraak, gehouden op 24 september 2012, is hier te vinden: <https://www.youtube.com/watch?v=Dkag8oyKfzI>.

Bibliografie

- Glopper, C. de, Kruiningen, J. van, & Jansen, C. (red.). (2015). Academische geletterdheid van studenten in het hoger onderwijs. Themanummer *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 37(2).
- Herelixa, C., & Verhulst, S. (2014). *Nederlands in het hoger onderwijs: Een verkennende literatuurstudie naar taalvaardigheid en taalbeleid*. Rapport geschreven in opdracht van de Nederlandse Taalunie.
- Hunink, V. (2001). In de leer bij Quintilianus. *Streven*, 68, 675-688.
- Jong, J. de, Pieper, C., & Rademaker, A. (2015). *Beïnvloeden met emoties: Pathos en retorica*. Amsterdam: AUP.
- Jong, J. de, & Velsen, A. van (2011). U hoort mij niet zeggen dat ...' De haken en ogen van de praeteritio. *Onze Taal*, 80(2/3), 40-42.
- Nederlandse Taalunie (2015). *Vaart met taalvaardigheid: Nederlands in het hoger onderwijs*.
- Neijt, A., Mantingh, E., Coppen, P.-A., Oosterholt, J., Glopper, K. de, & Witte, T. (namens de Meesterschapsteams Nederlands). (2016). Manifest voor het schoolvak Nederlands: 'Bewust geletterd' als nieuwe koers voor het schoolvak Nederlands. *Levende Talen Magazine*, 103(1), 28-29.
- Nieuw Nederlands 5/6 VWO* (2014). (Eindredactie: W. Steenbergen; Auteurs: H. Frank, J.E. Grezel, M. van der Hulst, M. Kooiman, W. Steenbergen, & H. Zetstra). Groningen: Noordhoff.
- Steehouder, M., Jansen, C., Gulik, L. van, Mulder, J., Pool, E. van der, & Zeijl, W. (2016, te verschijnen). *Leren communiceren*. Zevende, herziene druk, Groningen: Noordhoff.

Over de auteur

Prof. dr. Carel Jansen is hoogleraar Communicatie- en Informatiewetenschappen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is hij sinds 2002 als bijzonder hoogleraar verbonden aan de Universiteit Stellenbosch in Zuid-Afrika.

www.careljansen.nl; c.j.m.jansen@rug.nl